

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

На правах рукопису

ВОЙТОВИЧ
СЕРГІЙ ОВДІЙОВИЧ

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ В ПРОЦЕСІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА

(на матеріалах соціального розвитку вітчизняного суспільства).

Спеціальність 22.00.03 - соціальна структура,
соціальні інститути та соціальні відносини

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ - 1996

Дисертацією є рукопис.

Праця підготовлена у відділі соціальних структур
Інституту соціології НАН України.

Провідна організація: кафедра історії та теорії соціології
факультету соціології та психології
Київського університету імені Тараса
Шевченка

Офіційні опоненти:

Горський В.С., доктор філософських наук, професор
Оссовський В.Л., доктор філософських наук, професор
Пірен М.І., доктор соціологічних наук, професор

Захист відбудеться 20 вересня 1996 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.08.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук при Інституті соціології НАН України за адресою: 252021, Київ-21, вул.Шовковична, 12.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Інституту соціології НАН України.

Автореферат розіслано 20 липня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради Д.01.08.01,
кандидат філософських наук

О.І.Вишняк

ЛННБ України ім. В. Стефаника
Інституту соціології НАН України

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00753704 (Q)

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ

Актуальність теми дослідження. Звернення до проблем соціальних інститутів є традиційним для соціологічної науки. До них звертаються, як правило, тоді, коли виникає потреба дати відповіді на нагальні питання суспільного розвитку і в полі зору постають фундаментальні проблеми щодо природи існуючого суспільства та перспектив його розвитку. Саме ці проблеми є надто актуальними в розвитку вітчизняного суспільства, де питання щодо природи і напрямів його трансформації, змісту та домінуючих чинників цього процесу залишаються не до кінця з'ясованими.

Традиційний, що склався в попередні роки, підхід до вивчення та пояснення соціальних процесів в категоріях первинної ролі виробничих відносин та класового характеру суспільства не пояснює всі складнощі новітніх суспільних процесів в названій системі категорій і понять. Не дає також відповіді на ці питання суспільного розвитку підхід, що визнає за домінуючу роль людської волю - тобто діяльність людей, організовану в певні політичні, економічні, громадські тощо спільноти. Більше того, сучасна парадигма соціологічного знання не дає змоги пояснити розвиток суспільних процесів, що обумовлені потребами зрушень в матеріальному виробництві з одного боку, та цілеспрямованою діяльністю людей, що спонукається їх намірами і цінностями, з іншого. Як організуються ці компоненти суспільного розвитку, в яких структурах втілюються, як складається взаємодія соціальних суб'єктів, тобто індивідів і соціальних груп, в яких категоріях ці

процеси описуються в системі теоретичних знань - ці та інші питання ще не мають вичерпної відповіді в соціологічній науці.

Необхідність трансформації суспільства усвідомлюється, як правило, тоді, коли його ключові інститути втрачають здатність здійснювати цілепокладання, адаптацію, інтеграцію людської діяльності та організацію соціального порядку. Саме ця інституціональна дисфункція та обумовлена нею дезінтеграція суспільства є головним чинником, який спонукає до його трансформації та визначає її зміст - реформування системи соціальних інститутів, що налагоджують та регулюють ключові соціальні, економічні та політичні відносини суспільства. Тому розуміння і пояснення суті процесів трансформації суспільства пов'язано з аналізом функціонування відповідних інститутів, які є об'єктом реформування і, водночас, регуляторами системи соціальних відносин та відтворення соціальної структури суспільства.

Стан наукової розробки проблеми. Як проблема соціологічної науки та відповідна категорія, соціальні інститути своє літочислення ведуть з часу становлення та інституціоналізації соціології як науки. Ще в працях таких її піонерів як Г.Спенсера та Е.Дюркгейма соціальні інститути одержують право на існування та належать до ключових понять, що пояснюють певні аспекти розвитку людського суспільства. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути ("інституції") є складниками каркасу соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. А розвиток регулятивної системи суспільства він поєднував з розвитком соціальних інститутів. Е.Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності.

Суспільство, на його думку, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, а кожний інститут відіграє свою функціональну роль. З цього випливало, що соціологія є наукою про інститути, їх виникнення і функціонування а її головні проблеми - "відкрити яким способом повстали інституції політичні, юридичні, моральні, економічні, релігійні вірування тощо, які причини їх викликали, яким позитивним цілям вони відповідають". Видатний вітчизняний історик і соціолог дореволюційної доби М.Ковалевський виділяє суспільні і політичні установи, порівняльна історія яких є предметом соціології, дає матеріал для її побудови, а генетична соціологія, на його думку, є наукою про походження суспільних інститутів.

Значний вклад у вивченні соціальних інститутів належить П.Сорокіну. Він здійснює певну класифікацію соціальних інститутів та аналізує їх функції в системі соціальної взаємодії суспільства, розглядає соціальні інститути як механізми соціального тестування, селекції та розподілу індивідів в суспільстві.

В зарубіжній соціології в 20-30-х та післявоєнних роках з утвердженням структурно-функціонального підходу до вивчення соціальних проблем, соціальні інститути розглядаються як структурні або функціональні елементи, що відіграють важливу роль в суспільній системі. Такий підхід стає притаманним насамперед американській соціології та, зокрема, концепції Т.Парсонса, в якій соціальні інститути набувають статусу важливих теоретичних конструктів. В другій половині нашого століття проблематика соціальних інститутів не тільки не втрачає, але й набуває ще більшого значення в теоретичній соціології. До

проблем соціальних інститутів звертаються представники різних теоретичних напрямів - функціоналізму, інтеракціоналізму, теорій стабілізації, конфлікту тощо. Роль та можливості соціальних інститутів в розв'язанні соціальних конфліктів, проблеми формалізації інституціоналізованих норм, інституціоналізація як об'єктивний процес - ці та інші питання впродовж багатьох років досліджуються в зарубіжній соціології.

Характерним для сучасної західноєвропейської соціології у вивченні проблем соціальних інститутів є зміщення акцентів в бік загальних процесів інституціоналізації в суспільному розвитку (П.Бергер, Б.Лау, Т.Лукман, Г.Шельски, С.Штіммер). Окремі дослідження звертаються до аналізу інституціоналізації окремих суспільних процесів або явищ, як наприклад, права, конфліктів тощо (Л.Боссле, Н.Луман, Г.Фюрстенберг).

Впродовж останніх років проблеми соціальних інститутів та інституціоналізації в зарубіжній соціології описуються в аспекті процесів індивідуалізації і раціоналізації суспільного розвитку, соціальних структур, культурних символів та деінституціоналізації або розпаду традиційних соціальних інститутів. Спостерігається зміщення акценту з інститутів як структур та інституціональних аспектів життєвого процесу на індивідуальну, особистісну систему суб'єктів соціальної системи і на (ре)конструкцію їх біографії. Натомість основних інститутів, як наприклад у Т.Парсонса, пропонується та обґрунтовується інституціоналізація самоцінної соціальної системи на підставі певних комунікативних засобів. Такі підходи втілюються насамперед в аналізі еволюції окремих соціальних процесів і явищ західноєвропейського суспільства (Х.Гольдберг, Г.Тирель, В.Шульц).

Значна роль в дослідженні проблем соціальних інститутів належить польській соціології, яка, на відміну від радянської, була більшою мірою інтегрована в західноєвропейські процеси інформаційного та наукового обміну. Важливе значення соціальним інститутам приділяє Я.Щпанський в своїй книзі, що перекладена російською мовою. Спираючись на здобутки західноєвропейської соціології, він синтезує загальні положення, які мали місце в різних підходах до визначення соціальних інститутів, обґрунтовує і подає їх певну класифікацію та формулює низку положень, які є надто важливими для розуміння природи соціальних інститутів та їх взаємодії в процесі налагодження соціального порядку суспільства. Значне місце в його працях належить також аналізу функцій соціальних інститутів, впливу конкретних інститутів суспільства на соціальні риси особи, ролі та значення соціальних і політичних інститутів в суспільному розвитку та надто в добу дезінтеграції і радикальної трансформації суспільних процесів.

Певні здобутки в дослідженні соціальних інститутів належать вітчизняній соціології радянської доби. Важливими для розуміння природи соціальних інститутів є положення та висновки тих праць, які звертаються до аналізу загальних суспільних проблем та предмету, структури і завдань соціології як науки. Серед них варто назвати праці А.О.Броньєва, Г.Н.Давидюка, Т.І.Заславської, В.Л.Осовського, В.І.Іванова, А.В.Кабиши, М.С.Комарова, В.П.Чорноволенка, А.Г.Харчева, В.А.Ядова та інших. Але попри цього в конкретних підходах до вивчення соціальних інститутів у вітчизняній соціології не склалося визначеної конструктивної точки зору на ці суспільні явища. Багато представників суспільних

наук розглядає соціальні інститути як сукупність різного рівня і порядку елементів: інститути як суб'єкти діяльності, предмет діяльності, або його функції тощо. Внаслідок такого тлумачення соціальних інститутів до їх складу зараховується наука (Т.Пихтіна), матеріальне виробництво (А.Зельманов), мистецтво (І.Лукшин). В іншому випадку за соціальний інститут приймається який-небудь компонент або суттєва властивість, що конститує дане соціальне явище в соціальний інститут. На підставі такого підходу соціальний інститут визначається як певна форма соціальності, організована група людей, функціонально єдина система установ, політична організація, стабільне утворення тощо (М.Бобнєва, А.Кочергін, І.Лейман, Е.Семенов В.Ястребов).

Досить поширеним в радянській і в зарубіжній соціології був підхід до класифікації соціальних інститутів на підставі тих чи інших сфер життя - політичного, економічного, духовного. Відповідно до цього інститути поділялися на політичні, економічні, духовні тощо (А.Белих, М.Комаров, Н.Костіна, Р.Шеметіло та інші). Подібна класифікація соціальних (в значенні суспільних) інститутів притаманна і зарубіжній соціології. Наприклад, Е.Дюркгейм за соціальний інститут приймає державу, сім'ю, мистецтво, мораль, релігію; Т.Веблен - державу, сім'ю, право і приватну власність; Р.Мітс - корпорації, армію, державу; Н.Смелзер - сім'ю, мораль, право, економічну систему, освіту. Але названа класифікація здійснюється, як правило, в контексті загальних процесів інституціоналізації в суспільстві, що дає змогу пояснити правомірність таких підходів.

Загальним майже в усіх названих підходах до вивчення соціальних інститутів вважається їх функціональна здатність

інтегрувати суспільне життя та соціальні процеси. На інтегративній функції соціальних інститутів акцентує увагу більшість зарубіжних і вітчизняних соціологів (Т.Восс, К.Габріель, А.Гідденс, Дж.Тернер, Я.Щепанський, П.Штомпка, М.Маліковскі, Т.Парсонс, Ю.Андреев, В.Тарасенко та інші). Деякі з них вказують на здатність соціальних інститутів диференціювати суспільство та його членів, але ця проблема процесу інституціоналізації залишається, як правило, поза увагою дослідників. Це стосується також досліджень процесів становлення та формування соціальних інститутів, які здійснюються без урахування конкретного історичного та культурного контексту. Пояснення певного соціального порядку як процесу диференціації суспільства є можливим лише на підставі певної конфігурації та взаємодії соціальних інститутів, що складається в конкретних історичних умовах.

Отже, критерії визначення саме соціальних інститутів на відміну від економічних, політичних, духовних тощо, лінія розмежування соціальних інститутів, соціальних організацій та інших суспільних утворень залишаються мало дослідженими. Це стосується також характеру взаємодії соціальних інститутів в процесі їх історичного розвитку та налагодження соціального порядку шляхом диференціації суспільства. Недостатньо розробленими в соціології залишаються також питання класифікації і типологізації соціальних інститутів, що обумовлено відсутністю комплексного філософсько-соціологічного дослідження феномену соціального інституту, спеціальної його теорії та обґрунтованих надійних критеріїв розмежування різних суспільних утворень.

Отже за об'єкт дослідження в даній праці обрано інституціональні аспекти людської поведінки і взаємодії в суспільстві, що втілюються в окремих соціальних утвореннях - інститутах. Предметом дослідження стають закономірності становлення соціальних інститутів в процесі історичного розвитку суспільства та обумовлені ними історичні форми соціального порядку і соціальної структури суспільства.

Мета і завдання дослідження. Зважаючи на існуючі підходи у вивченні соціальних інститутів і враховуючи відповідні здобутки та актуальність проблеми, за головну мету цього дослідження автор покладає запропонувати та обґрунтувати концепцію соціальних інститутів як інституціональної системи суспільства, що описує та пояснює процеси їх становлення як організації соціального порядку та формування соціальної структури з урахуванням особливостей вітчизняної історії та культури. Досягнення цієї мети передбачає низку завдань, найголовнішими серед яких є наступні:

- розглянути та окреслити інституціональний рівень суспільства як цілісної соціальної системи:

- визначити природу і закономірності інституціоналізації як процесу конституювання соціального інституту на відміну від загальних процесів інституціоналізації в суспільстві:

- обґрунтувати критерії визначення соціальних інститутів на відміну від інших суспільних інститутів (політичних, економічних, духовних тощо) та соціальних утворень:

- виявити тенденції становлення і взаємодії соціальних інститутів та обумовлені ними форми соціального порядку, що

складаються в умовах конкретного історичного та культурного контексту;

- визначити інституціональний рівень соціальної структури та виявити правила і регулятивні принципи, за допомогою яких соціальні інститути формують і відтворюють конкретні типи соціальної структури суспільства:

- встановити та окреслити особливості процесів інституціоналізації соціального порядку і соціальної структури в конкретних історичних умовах розвитку вітчизняного суспільства.

Методологічні засади дослідження. Як впливає з перерахованих завдань, дане дослідження ґрунтується на аналізі ролі соціальних інститутів в процесі диференціації суспільства в їх історичному розвитку. Звернення до історико-соціологічного підходу надає певні методологічні та концептуальні переваги в їх дослідженні. По-перше, як відомо, суспільство є складною системою взаємодії суб'єктів, явищ, процесів тощо. Їх взаємозв'язок та взаємовплив є також складним і багатомірним. Кожне окреме соціальне явище або процес зазнає впливу як інших соціальних, так і економічних, політичних, культурних тощо чинників. Визначити "вагу" кожного з них в їх дії на певне соціальне явище навіть в ймовірно можливому соціальному експерименті є практично неможливим. Більш складного характеру набуває взаємодія та поведінка людей в суспільстві, що еволюціонує від одного до іншого суспільного ладу. В таких перехідних суспільствах залежності між людьми є синкретичними, тобто водночас соціальними, економічними і політичними. Тому в зрушеннях, що відбуваються у вітчизняному суспільстві, є

проблематичним з'ясувати міру обумовленості їх соціальними, політичними, економічними або іншими чинниками.

Звернення до історії становлення і розвитку соціальних інститутів дозволяє, таким чином, спостерігати їх в розвитку, розглядати явище, що вивчається, закінченим; констатувати повторюваність ситуації; вивчати аналогічну ситуацію за умов відсутності одного або кількох компонентів. Історичний матеріал компенсує звісною мірою відсутність соціального експерименту. Такі переваги у вивченні соціальних інститутів та процесів інституціоналізації системи взаємодії індивідів і соціальних груп в суспільстві можна здобути лише на підставі порівняльно-історичного підходу у вивченні цих явищ.

Вивчення процесів інституціоналізації в сучасному суспільстві взагалі є проблематичним, так як ще не склалася усталена система соціального порядку, що обумовлена відповідними соціальними інститутами, їх норми і вимоги не набули чинності в соціальних процесах, не одержали легітимації у більшості членів суспільства, не стали складовою їх мотиваційної структури. Лише в своїх завершених формах ці процеси і явища можуть бути більш адекватно вивчені та описані в категоріях соціологічної науки.

По-друге, соціальні інститути, як досить сталі в часі і просторі соціальні утворення, є складовою впливу актуальних умов та історичних обумовленостей. Без знання цих історичних, тобто генетичних обумовленостей, наші уявлення щодо соціальних інститутів будуть неповними. Варто підкреслити що історична обумовленість соціальних явищ визначається не часом, який віддаляє нас від моменту їх виникнення. Історичність матеріалу, що залучається до аналізу, обумовлюється рівнем генетичної

залежності даного соціального явища, тобто тим, наскільки його новітній стан, складові елементи, система зв'язків тощо визначаються попереднім розвитком. А наука, що досліджує відношення "людина - суспільство" має справу з набагато більшим рівнем генетичної залежності, ніж науки, що досліджують відносини "людина - природа".

Порівняльно-історичний підхід до вивчення соціальних проблем допомагає таким чином з'ясувати генетичну залежність соціальних процесів і явищ, більш повно збагнути їх причинні зв'язки. Все це обумовлює поєднання в соціології структурного підходу з генетичним. Тому порівняння певної конфігурації соціальних інститутів, як форми соціального порядку та відповідних типів соціальної структури, які є характерними для окремої стадії розвитку суспільства, а також співставлення змін в природі того чи іншого інституту та змін в процесах соціального розшарування, надає певні переваги у їх вивченні. Це дає змогу виявити причинну обумовленість еволюції соціального порядку і соціальної структури суспільства.

І, врешті-решт, порівняльно-історичний підхід у вивченні соціальних проблем суспільного розвитку диктується загальною парадигмою науки про суспільство та співвідношенням в ній історії та соціології. Історія як наука, що вивчає події минулого, - слушно зазначає Е.Гідденс,- є джерелом даних для всього комплексу суспільних наук. А різні сфери людської поведінки, що вивчаються окремими науками, є, на його думку, інтелектуальним розподілом праці, до того ж досить умовним. Слушним в цьому контексті є також твердження Ю.Бромлея та О.Шкаратана, що "майже не існує методів і технічних способів, традиційних в практиці як істориків,

так і соціологів, які б не були корисними або необхідними для досліджень в одній і в другій області. Мова йде лише щодо пропорцій у їх використанні”.

Порівняльно-історичний або еволюційний підхід до проблем соціального розвитку, як домінуючий методологічний принцип соціологічного аналізу, був характерним також для більшості вчених, які були його представниками в добу становлення і розвитку соціології як науки, тобто на рубежі ХІХ і ХХ століть і залишається таким в багатьох сучасних дослідженнях.

Оскільки дане дослідження звертається до аналізу інститутів як історичних форми соціального порядку та інституціоналізації як історичного процесу формування і відтворення соціальної структури, то відповідні надбання соціологічних досліджень, які вивчали ці явища, теж залучаються до аналізу даної проблеми. Мова йде насамперед про соціологічні дослідження соціальної структури, здобутки яких є набагато пліднішим в порівнянні з дослідженням соціальних інститутів. Правда, те що писалося про соціальну структуру радянського суспільства, принципи і критерії його розшарування, у багатьох випадках не має наукової цінності. Однак, якщо звертатись до її дійсного стану, то окрім іншого надто цінною є інформація, що міститься в працях, які ставили за мету дослідження професійної і соціальної мобільності (А.Вишняк, Т.Заславська, С.Макеєв, В.Оссовський, В.Паніотто, В.Тарасенко, М.Тітма, В.Черноволенко, В.Шубкін та інші). Аналіз позицій індивідів або соціальних груп в структурі зайнятості, зміна їх соціального положення тощо меншою мірою стикався з ідеологічними імперативами, що дозволяло формувати реальні уявлення про соціальну структуру та відповідний образ суспільства.

Критерії соціального розшарування, нерівність у шансах в соціальному просуванні, деякі механізми рекрутації індивідів на найвищі щаблі соціальної ієрархії (управлінські і владні позиції), що було винятковим в аналізі згаданих проблем в соціалістичних суспільствах, належить польським соціологам В.Веселовському, В.Заборовському, К.Загорському, К.Сломчинському та іншим. Окрім цього в західних соціологічних працях, що присвячені дослідженню питань соціальної стратифікації, аналізується роль багатства, доходів і престижу у визначенні соціального статусу і соціальної позиції індивідів та соціальних груп (Н.Смелзер, Б.Барбер, П.Мертон, Г.Зоефнер, Г.Тирель, К.Майер). Важливе значення в цих дослідженнях надається вивченню еліти, її положення і статусу, зв'язків з багатством і владою, з пануючим класом, механізмів її рекрутації, ролі в суспільстві тощо (Й.Василевські, Т.Веблен, М.Йодл, Й.Козилецкі, Р.Мілс, Р.Фельди). Надбання згаданих досліджень, безумовно, є важливими для аналізу прооцесів становлення і розвитку інститутів як інституціональної системи організації соціального порядку і формування соціальної структури суспільства.

Дане дослідження є теоретичним. В реалізації поставленої мети та завдань воно не спирається на матеріали емпіричних опитувань. Основним методологічним принципом дослідження є порівняльно-історичний. Тому до аналізу залучаються матеріали соціального розвитку суспільства не конкретно визначеної історичної епохи, а тієї доби соціальної історії, в межах якої відбувалося становлення і розвиток інститутів кровного рідства, влади і власності.

В обґрунтуванні висунутих положень та висновків, окрім теоретичних розробок сучасної соціологічної науки, автор

спирається на відповідні надбання соціологів та істориків попередньої доби. Своєрідним "емпіричним" матеріалом, що залучається до аналізу, є факти і явища соціальної історії, насамперед соціального, політичного і економічного розвитку вітчизняного суспільства, які впливали на соціальний порядок і принципи розшарування та всі історичні події, що мали відповідне "соціальне навантаження". Тому до аналізу залучаються праці таких вітчизняних соціологів, економістів та етнографів попередньої доби, як М.Ковалевського, М.Рожкова, А.Звоницької, О.Єфіменко, В.Іконнікової, П.Мілюкова, М.Слабченка, М.Драгоманова, Д.Багалія, В.Мякотіна, К.Кавеліна, українських і російських істориків М.Костомарова, М.Грушевського, М.Маркевича, Д.Яворницького, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, В.Ключевського, М.Карамзіна, С.Соловйова та інших.

Основні наукові здобутки дисертації. Реалізація вказаного методологічного підходу згідно з поставленою метою та завданнями дослідження дає змогу висунути та обґрунтувати наступні положення, які характеризують запропоновану концепцію соціальних інститутів і складають наукове надбання даного дисертаційного дослідження:

- до складу соціальних інститутів (на відміну від політичних, економічних тощо та інших соціальних утворень) належать такі соціальні утворення, яким притаманна певна сукупність організаційних (в тому числі матеріальних), функціональних і нормативно-ціннісних компонентів. Останні, в процесі інституціоналізації налагоджують таку систему взаємодії індивідів і

груп в суспільстві, яка забезпечує розподіл життєвого ресурсу (привілеїв, престижу тощо) та відповідно до нього диференціацію індивідів на соціальні групи і цим самим гарантує (відтворює, підтримує, контролює) стабільність соціального порядку суспільства і запобігає його дезінтеграції. Такий порядок розподілу життєвого ресурсу та диференціації індивідів і відповідна система налагодження взаємодії індивідів та соціальних груп набуває чинності соціального інституту лише за умов його легітимації соціальними суб'єктами цієї взаємодії. Формалізація цих положень дає змогу виділити наступне визначення та критерії (ознаки) соціальних інститутів:

- соціальними інститутами є такі суспільні утворення, організаційні, функціональні та нормативно-ціннісні компоненти яких:

а) є інституціоналізацією взаємодії індивідів і соціальних груп як цілісної системи суспільства:

б) є чинними на протязі тривалої історичної доби в розвитку суспільства, тобто стають історичними явищами за своєю природою;

в) набувають легітимності у соціальних суб'єктів системи взаємодії суспільства:

- соціальними інститутами в історії розвитку людського суспільства, що відповідають вказаним критеріям, тобто

інституціоналізовані компоненти яких налагоджують соціальний порядок і диференціюють індивідів та набувають легітимності у суб'єктів соціальної системи, є кровне рідство, влада і власність;

- становлення і формування певної конфігурації та взаємодії соціальних інститутів є процесом становлення соціального порядку, який супроводжується зростанням комплексу інституціоналізованих компонентів соціальних інститутів та поглибленням диференціації структурних елементів суспільства;

- формування певної конфігурації та взаємодії соціальних інститутів відбувається в конкретному історичному і культурному контексті. Становлення соціального порядку в історії розвитку вітчизняного суспільства здійснювалося за умов чинності таких соціальних інститутів, як кровне рідство, влада і власність, зміна і взаємодія яких визначалися історичною стадією розвитку суспільства;

- соціальна структура суспільства є результатом процесу інституціоналізації (налагодження, організації, регуляції тощо) поведінки і взаємодії індивідів за допомогою організаційних, функціональних та нормативно-ціннісних компонентів одного (як правило, в простих суспільствах) або кількох (в складних, розвинених суспільствах) інститутів;

- соціальному розвитку суспільства, в тому числі вітчизняного, притаманні обидва вказані типи інституціоналізації соціального порядку та диференціації соціальних суб'єктів. Перший, в свою

чергу, поділяється на родовий, що є інституціоналізацією компонентів інституту кровного рідства і становий, що є інституціоналізацією компонентів інституту влади. Другий, тобто класовий або плюралістичний, є водночас інституціоналізацією компонентів соціальних інститутів влади і власності.

Теоретична і практична значущість праці. Розроблені та обгрунтовані в дисертації положення і сформульовані висновки є значним внеском в соціологічну теорію соціальних інститутів і соціальної структури суспільства, збагачують їх пояснювальний потенціал. Запропонована концепція соціальних інститутів дає уявлення щодо природи та загальних закономірностей розвитку суспільства і на цій підставі відкриває можливості окреслити і пояснити напрями і зміст його трансформації та визначити наукові пріоритети у його вивченні. Наукові здобутки дисертаційного дослідження можуть бути результативними в педагогічній практиці для навчання і підготовки професійних соціологів та фахівців інших галузей гуманітарних знань.

Апробація дисертаційного дослідження. Результати дисертаційного дослідження викладені у 21 науковій праці загальним обсягом понад 26 друкованих аркушів. Основні положення дисертації обговорювалися на методологічному семінарі Інституту соціології НАН України, доповідалися на республіканських конференціях "Українське православ'я - історія, сучасність, перспективи" (Київ, 1993р.); "Демократія в Україні: минуле, сучасне і перспектива" (Київ, 1993р.); Міжнародному теоретичному семінарі "Природа і культура" (Луцьк 1993р.);

міжнародних конференціях "Минуле як чинник процесів трансформації в посткомуністичних країнах Центральної Європи" (Прага, 1993р.) і "Соціальні та економічні зрушення в Центральній Європі" (Варшава, 1994р.); міжнародному географічному конгресі "Навколишнє середовище і якість життя в Центральній Європі: проблеми змін" (Прага, 1994р.).

Структура праці. Дисертація за обсягом 377 друкарських сторінок складається із вступу, трьох частин, структурованих за розділами, заключення і списку літератури з 294 найменувань.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПРАЦІ

У вступі подається загальна характеристика дослідження, яка дозволяє йому претендувати на статус дисертаційного, обґрунтовується актуальність проблеми, стан її наукової розробки сформульовані предмет, мета та завдання, викладені методологічні засади та наукові здобутки, що є новими в соціологічній науці, підкреслюється їх теоретична та практична значущість.

В першій частині "Суспільство як інституціональна система" здійснюється аналіз стану та основних здобутків вітчизняної і зарубіжної соціології у вивченні соціальних інститутів та процесів інституціоналізації, узагальнюються існуючі методологічні підходи і досвід дослідження цієї проблеми. На підставі існуючих тлумачень процесів інституціоналізації виокремлюються два напрями в їх розумінні. Один із них за основу інституціоналізації покладає поведінку або окремі дії індивідів, інший - норми, цінності, зразки поведінки або їх комплекси, які вже є продуктом так званої первинної інституціоналізації або, за словами німецьких соціологів П.Бергера і Т.Лукмана, "озвичаювання і типизації". Загальним для всіх названих підходів у визначенні поняття "інституціоналізації" є те, що вона розуміється як процес упорядкування, закріплення, "застигання", утворення певних сталих компонентів індивідуальної свідомості або дій.

В процесі інституціоналізації відбувається упорядкування і структурування компонентів свідомості і поведінки, закріплення їх в певні форми, рамки або норми. Цим самим здійснюється організація людської діяльності і відповідних когнітивних

компонентів в певні сталі норми або утворення. Автор виходить з того, що будь-які дії людини, які здійснюються за певною метою і якщо вони часто повторюються, стають зразком поведінки або звичкою. Цей процес є підставою або передумовою інституціоналізації. Остання має місце скрізь, де здійснюється типизація звичних дій. Такого роду інституціоналізація є характерною як для генези будь-яких соціальних утворень - наприклад традицій, цінностей, інститутів тощо, так і для окремих дій, яким притаманні повторюванність та переростання у звичку. Інституціоналізація, таким чином, є притаманною будь-яким соціальним діям і стосункам людини.

Саме ці багатомірні процеси типизації, впорядкування, закріплення тощо конституюють відповідні суспільні утворення - окремі звички, зразки поведінки, норми, цінності, об'єднання людей, різного роду організаційні та інституційні утворення. Цей процес конституювання суспільних утворень варто відрізнити від процесів інтерналізації індивідами санкціонованих зразків поведінки, норм і цінностей та формування відповідних їх типів. Ці відмінні соціальні процеси прийнято називати відповідно інституціоналізацією першого та інституціоналізацією другого порядку. Перша з них зв'язана з процесами генези суспільних утворень, інша - з їх функціонуванням в суспільстві. Діяльність людей, як спосіб їх суспільного життя, здійснюється в інституціоналізованих формах. Це стосується як простих дій і вчинків, так і взаємодії складних соціальних утворень - соціальних груп, організацій, інститутів тощо.

В цьому значенні інституціоналізація, як певний процес, є невідмінним в конституюванні будь-яких суспільних утворень¹⁹ як,

наприклад, черги, правил поведінки на вулиці або будь-якої організації - сім'ї, церкви, держави тощо. Названі утворення не відрізняються окремішністю притаманної тільки кожному з них інституціоналізації. Іншими словами, відмінності в природі цих суспільних утворень не обумовлюються процесами інституціоналізації. Значущою рисою, що відрізняє ці утворення, як наприклад чергу або правила поведінки в окремій сфері життя від будь-якого інституційного утворення, є їх часова, просторова та людська локальність. Кожна людина може бути свідком та актором інституціоналізації черги або певних правил поведінки, які стосуються лише локального об'єднання індивідів. Попри цього, наприклад, сім'я, держава тощо конституювалися в давнину і їх норми стали чинними для сучасних тій добі та наступних поколінь, які не були безпосередніми свідками та учасниками процесів їх інституціоналізації. На цій підставі висуваються та обґрунтовуються наступні положення, які відрізняють інститут від інших суспільних утворень:

1) соціальним інститутам є властивою тривалість просторово-часової перспективи, тобто історичність;

2) підвалиною процесу інституціоналізації та конституювання соціального інституту є специфічна поведінка індивідів, яка реалізує їх взаємозалежність і взаємодію як цілісної соціальної системи;

3) релевантність норм і вимог даної інституціоналізованої форми діяльності для соціальних суб'єктів системи взаємодії суспільства.

Згідно з зазначеними критеріями, до складу соціальних інститутів правомірно зараховувати такі соціальні утворення, що

диференціюють та інтегрують суспільство як цілісну систему шляхом регулювання та налагодження взаємодії соціальних суб'єктів. В процесі еволюції соціальної системи суспільства така роль, безперечно, належала кровному рідству, владі і власності і які, в залежності від історичних умов, були втілені у відповідних державних, господарських та інших установах.

Названі критерії соціальних інститутів дають змогу відрізнити їх від організаційних утворень. Організація, як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів, є притаманною всім суспільним утворенням - окремим об'єднанням людей, закладам, установам тощо. Але їх варто відрізнити від суспільних інститутів, які виникають в процесі інституціоналізації тих аспектів людської діяльності, в яких реалізується їх взаємозалежність і взаємодія як суб'єктів певної соціальної системи як цілісності. Та хоча інституціоналізація як суспільний процес є спільним для організацій та інститутів, в цих двох видах суспільних утворень він здійснюється дещо відмінно. В організації інституціоналізуються насамперед ті зразки поведінки, що задаються програмою та метою діяльності якого-небудь локального об'єднання. Будь-яке окреме організаційне утворення за певних умов не набуває статусу інституційного. Навіть в генезі, в своїй простій і нерозвиненій формі, соціальний інститут втілює в собі інституціоналізовану поведінку індивідів як суб'єктів суспільної системи. В ній з необхідністю втілена взаємозалежність індивідів, яка надалі виступає регулятором їх діяльності. Організація зароджується як організація і не набуває статусу соціального інституту.

Соціальним інститутам та іншим, в тому числі організаційним, суспільним утворенням однаковою мірою може

бути притаманною наявність в їх структурі нормативно-ціннісного компоненту, організаційного об'єднання людей, сукупності установ, засобів контролю, санкцій тощо. Але єдиним і суттєвим критерієм, що відрізняє соціальні інститути від інших інституціональних утворень, є та сфера людської діяльності, яка налагоджує їх взаємодію в соціальну систему суспільства, складає підвалини його соціального порядку. Змістом цієї діяльності є розподіл життєвого ресурсу, привілеїв і престижу, а її інституціональною формою - кровне рідство, влада і власність.

Окрім цієї найважливішої ознаки, вище обґрунтовані критерії визначення суспільних інститутів - історичність та релевантність або легітимність для суб'єктів суспільства - повною мірою є властивими для соціальних інститутів кровного рідства, влади і власності. Щодо перерахованих ознак, що притаманні іншим інституціям суспільства та організаційним утворенням - функцій, нормативно-ціннісного компоненту, певної організації індивідів, що виконує цю специфічну діяльність, системи установ і організацій, засобів контролю і санкцій тощо - то більшість з них характеризують лише інститути влади і власності. В процесі історичного розвитку ці соціальні інститути втілюються в державних та суспільних організаціях і установах. В суспільствах, в яких ще не сформувалася державна організація як, наприклад, в первісному, соціальній інститут втілюється в організаційних структурах роду - сім'ї, общини або племені, як загальних організаціях первісного суспільства і його суспільного ладу, який і є соціальним порядком даного суспільства.

Інститут кровного рідства є переважно сукупністю норм і зразків поведінки, які визначають місце і роль кожного індивіду в

структурі родинних зв'язків і відповідним чином регулюють дії та налагоджують взаємодію членів даної спільноти як соціальної цілісності. Він реалізується насамперед в сталих зразках поведінки, традиціях, звичках, стосунках, обрядах тощо. На відміну від інститутів, що є чинними на наступних стадіях розвитку людського суспільства, його функціонування в інституціональній системі первісного суспільства не зв'язано з певним об'єднанням людей, його функції не втілюються також в системі організацій та установ, які ще не складаються в первіснообщинному суспільстві. Навіть функція контролю та певних санкцій є імпліцитно притаманною нормативно-ціннісним компонентам інституту кровного рідства. Лише по відношенню до цього соціального інституційного утворення, його визначення як системи, або комплексу нормативно-цінносних компонентів, можна вважати за повне.

Разом з цим, визначення інституту кровного рідства лише на підставі нормативно-ціннісного компоненту не дає права зараховувати його лише до окремого організаційного утворення як певної стадії в розвитку соціального інституту. По-перше, навіть в такій простій своїй формі це суспільне утворення з часу свого зародження залишається інституціональною соціальною системою родового суспільства, тобто соціальним інститутом. По-друге, навіть в zenіті свого історичного розвитку інститут кровного рідства не набуває втілення в людських об'єднаннях, організаційних, матеріальних установах. За своєю природою він залишиться нормативно-ціннісною системою первісного суспільства, яка конститує його як цілісність. Саме ця обставина надає можливість зараховувати його до соціального інституту,

нерозвинені організаційні, матеріальні і структурні компоненти якого відповідають природі первісного суспільства.

Всебічному розгляду інституту влади як певної історичної форми соціального порядку в роботі передуює аналіз смислу і значення влади як соціального явища та особливостей її зародження в надрах первісного суспільства. На підставі узагальнення існуючих в соціологічній та історичній науці підходів у визначенні влади та полеміки з досить поширеним тлумаченням її природи як знаряддя соціального панування класу власників на засоби виробництва, автор висуває та обґрунтовує положення, згідно з яким влада є організацією соціального життя спільноти (суспільства) і виникає ще задовго до формування приватної власності на засоби виробництва. Вона зароджується насамперед як певна історична форма соціального порядку суспільства.

Первинним у формуванні влади в суспільстві є не гноблення, експлуатація та захист інтересів класу власників, а потреба управління первісної спільноти, що виникає з ускладненням суспільної організації, ростом чисельності населення, розподілом праці тощо. Грунтом типизації поведінки як передумови інституціоналізації та процесу зародження інституту влади є така діяльність в суспільстві, ті її зразки, що складаються між управліннями, та тими, ким управляють. Саме цей аспект людської діяльності є смислом зародження влади, предметом типизації відповідних зразків поведінки. Інша річ, що в процесі свого розвитку, влада як управління та організація життя певної спільноти, ускладнюється і набуває більш різноманітних функцій, знаходить втілення не тільки в системі норм і цінностей, але й в

системі установ та організаційних людських і матеріальних утворень.

Зародження та розвиток інституту влади як інституціонального соціального порядку суспільства означає також поглиблення його диференціації. Якщо гарантія соціального порядку родового суспільства забезпечувалася збереженням системи його кровнородних зв'язків, то в суспільстві з інституціональною системою влади ці функції значною мірою диференціюються. Соціальний порядок суспільства стає втіленням не тільки нормативно-ціннісних компонентів інституту влади, але й певної сукупності соціальних груп або об'єднань людей, які покликані реалізувати його функції, сукупності організаційних, матеріальних утворень та установ, за допомогою яких ці соціальні групи людей реалізують відповідні функції інституту влади.

Суттєво відмінним стає інституціональний порядок суспільства із зародженням інституту власності. За своїм первісним значенням власність є продовженням функцій організації та управління суспільством, що залишалися прерогативою інституту влади, є регулюванням відносин в сфері виробництва і розподілу життєвого ресурсу. Саме поведінка в цій сфері набуває типизації і конститується в інституціональну систему регуляції відносин. Як і в сфері відносин інституту влади, які є розподілом людей відповідно до функції управління на тих хто розпоряджається, а значить і панує, і на тих, хто підпорядковується, підкоряється, в сфері відносин інституту власності розподіл здійснюється відповідно до засобів виробництва - хто володіє засобами виробництва володіє правом розпоряджуватися. Відношення

регуляції тут виступають в формі влади одних індивідів над іншими.

Але інститут влади залишається домінуючим соціальним інститутом суспільства в тому значенні, що йому належать провідні функції в управлінні суспільством, в тому числі у визначенні та юридичному закріпленні функцій та сфери впливу інституту власності. Встановлення консенсусу та розмежування функцій і сфер впливу цих інституціональних систем залишається прерогативою інституту влади, втіленням якого є держава та її установи. Взаємодія цих інституціональних систем стає можливою завдяки тому, що: 1) влада і власність є інституціональними зразками поведінки в аспекті організації та управління соціальними процесами; 2) інститути влади і власності, окрім властивої кожному з них системи організації і установ, втілюються також в єдиній, як правило, в державній системі організаційних утворень, що поєднують реалізацію функцій інституту влади та власності; 3) взаємодія на рівні соціальних позицій та ролей - найвищі позиції в ієрархії державного управління та управління в сфері виробництва і розподілу життєвого ресурсу займаються певною соціальною групою людей. 4) взаємодія на підставі домінування - інститут влади окреслює та узаконює сфери впливу та функції інституту власності і встановлює відповідну межу власного втручання в перебіг процесів виробництва і розподілу життєвого ресурсу.

Процеси диференціації структурно-функціональних компонентів соціальних інститутів обумовлюють аналогічні зміни в розшаруванні та інтеграції соціальної структури. В докласовому і додержавному суспільстві, де підвалиною їх соціального порядку є інститут кровного рідства, вже формуються достатньо ефективні

механізми соціального розшарування. Єдиний критерій, який розмежовує це суспільство - авторитет і відповідний статус. Ними володіє, як правило, лише незначна частина суспільства. Абсолютна ж більшість членів первісних соціумів залишається однорідною щодо соціально-економічних і статусних ознак.

З конституюванням інституту влади відмінності між окремими групами суспільства набирають соціально-економічних ознак. Це суспільство поділяється на тих, хто має і не має владу. Відповідно до долі влади розподіляється і соціальний ресурс та соціально-економічні привілеї щодо його одержання. Так формується державна ієрархія певних соціальних груп (станів), соціальний статус яких визначається місцем в структурі цієї ієрархії.

З утвердженням інституту власності станова ієрархія суспільства стає плюралістичною, поділяється на дві - залишається стара, що ґрунтується на розподілі влади і виникає нова, підвалиною якої є розподіл власності. Відповідним чином кожний елемент соціальної структури поділяється на дві частини - тобто одна частина має певну долю влади, інша - певну долю власності. Владна ієрархія доповнюється ієрархією власності і складається така єдина їх комбінація, яка як за структурою, так і за системою взаємодії її елементів, стає значно складнішою і більш диференційованною. На відміну від попереднього типу розшарування суспільства, новий відрізняється значним поглибленням критеріїв диференціації його структурних елементів та системи взаємодії.

На підставі аналізу становлення і розвитку соціальних інститутів, в роботі стверджується, що за умов соціального порядку, який є взаємодією інституціональних систем влади і

власності, держава перестає бути представником найвищого владного прошарку суспільства. Еліта, як прийнято називати пануючий клас в сучасному суспільстві, де набуває чинності інститут власності, поділяється на дві частини. Одна з них здійснює політичну владу, інша - економічну. Еліта в такому разі не співпадає з класом людей, що здійснює політичну владу в суспільстві, вона не є державою, а, в свою чергу, остання не зводиться до найвищого прошарку суспільства.

Друга частина роботи "Інститути в становленні соціального порядку вітчизняного суспільства" розпочинається з аналізу процесів налагодження соціального порядку давньоруського суспільства. Ця доба в історії його розвитку характеризується послабленням дії інституту кровного рідства та посиленням чинності інституту влади. Остання в давньоруському суспільстві втілюється в організаційних структурах князівств. Князь та його військова дружина складають підвалини їх соціальної організації. Соціальні відносини членів суспільства регулюються ще переважно кровнородинними зв'язками. Але поступово формується клас людей, функцією якого є реалізація князівської влади. Соціально-економічний статус цього класу людей починає залежати та визначатися позицією в структурі влади. Зарахування до складу князівського війська або призначення на інші посади здійснюється часто-густо на підставі кровнородинних зв'язків. Служба князівській владі винагороджується правом відчуження частки життєвого продукту від членів суспільства, що проживають на певній території. Згодом право на частину життєвого продукту переростає в право розпорядження засобами виробництва та самими виробниками. Так, з часом, складається суспільство, підвалиною соціального

порядку якого стає влада, а члени суспільства розподіляються відповідно за місцем в структурі князівської влади.

В роботі простежується та описується тенденція становлення влади в давньоруському суспільстві і формування її відповідних організаційних утворень та установ. Згідно з висунутими в першій частині теоретичними положеннями щодо становлення інститутів влади і власності та на підставі даних про соціальний розвиток давньоруського суспільства з'ясовано, що формування влади в ньому та організація соціального порядку, тобто суспільного ладу, відбувається за умов відсутності прав приватної власності на засоби виробництва. Влада виростає із організаційних та функціональних структур родового суспільства і втілюється в структурі давньоруського суспільства, яка складається з влади князя та його оточення.

Розглядаються та аналізуються також особливості владних структур, що були притаманними давньоруському суспільству і відрізняли його від західноєвропейського суспільного розвитку доби формування інституту влади. Ще в процесі свого зародження влада в давньоруському суспільстві поділяється на владу окремої особи, тобто князя, та владу спільноти або громади, що втілювалася в такому організаційному утворенні як віче.

Важливу роль в наступній еволюції інституту влади та організації соціального порядку відіграє православна віра та елементи візантійської культури. В праці обґрунтовується положення, що після розпаду централізованої давньоруської держави та за умов існування окремих князівств, культурно-ціннісні засади православної церкви і візантійської культури порізно сприймаються та втілюються в нормативних системах

інституту влади північно-руських та південно-руських князівств. Ця обставина в наступну історичну добу породжує суттєві відмінності в становленні інституту влади та організації соціального порядку українського і російського суспільств.

Наступний історичний розвиток та диференціація його функціональних і структурних компонентів відбувається за умов зародження та становлення інституту власності. Його становлення в історії вітчизняного суспільства відбувається за умов вже достатньою мірою сформованого інституту влади та на його засадах.

Право на збір данини в формі натурального продукту в процесі історичного розвитку переростає в право розпорядження засобами виробництва, тобто землею та селянами, які на ній проживали. Згодом право розпорядження переростає в право приватної власності, тобто право повного відчуження - продажу, приносити в дар, спадкоємства тощо. Але цей процес становлення інституту власності та відповідна організація соціального порядку в історичному розвитку українського і російського суспільств стають тією обставиною, що породжує суттєві відмінності в їх суспільному ладі в наступну історичну добу.

В роботі розглядаються та аналізуються конкретні історичні обставини та події, за умов яких в соціальному розвитку російського суспільства відбувається відхід від інституціональних засад давньоруської соціальної історії та звернення до нормативно-ціннісних елементів візантійської культури, канонів православної церкви та культурних символів інших народів. Підкреслюється, що цьому сприяли насамперед експансія давньоруських князівств на Північні та Східні землі, сусідство з угро-фінськими та східними

культурами, внаслідок чого умови життя та господарювання за цих обставин переставали бути ґрунтом збереження давньоруської культури та організації суспільного життя. Внаслідок цього домінуючого значення в організації соціального порядку російського суспільства набуває інститут влади та відбувається консервація цієї ролі в наступній історії його соціального розвитку. За цих умов власність не конституюється в статусі окремого соціального інституту і набуває розвитку лише в межах організаційного утворення інституту влади.

Певний час, тобто від доби підпорядкування України Польщею та до затвердження соціального порядку російської самодержавної влади, соціальний розвиток українського суспільства характеризувався зростанням значення в налагодженні його соціального порядку інституту власності. Наступна доба в їх розвитку відбувається при визначальній ролі інституту влади в організації соціального порядку та формуванні соціальної структури суспільства.

Така схема зародження та розвитку власності та її інституціоналізації в процесах диференціації та інтеграції соціального порядку була характерною насамперед для західноєвропейського суспільного розвитку. В історії соціального розвитку вітчизняного суспільства процес інституціоналізації власності, в порівнянні із вище згаданим, як прийнято його називати класичним західноєвропейським, набуває значних відмінностей. Він здійснюється насамперед на ґрунті давньоруської культури і зазнає як західноєвропейських, так і російських впливів.

Відмінності в соціальних засадах економічного життя в українському і російському суспільствах зводяться до переважно природної еволюції під впливом внутрішньо іманентних чинників в першому випадку та творення їх державою відповідно до своїх принципів - в другому. Соціальними засадами першого є індивідуальне, подвірне землекористування, а колективність виступає як вияв волі незалежних виробників. Соціальна суть другого полягає у вирішальному значенні загальної волі, що втілена в державі, господарської общини тош. Аналіз процесів становлення інституту власності в історії вітчизняного суспільства розглядається та аналізується на підставі існуючих форм господарювання - подвірного та общинного, процесів займанщини земель, що було повторенням первісного явища в економічному житті лише українського суспільства в добу зародження інституту власності. Це дозволяє простежити чинність інституціональних компонентів власності в організаційних структурах держави та організації господарського життя.

В третій частині "Інституціонально обумовлені типи соціального розшарування в історії вітчизняного суспільства" на підставі аналізу чинних соціальних інститутів та обумовленого ними соціального порядку виявляються типи соціальної структури та обґрунтовуються відповідні критерії соціального розшарування, що склалися а процесі соціального розвитку вітчизняного суспільства.

Розшарування суспільства на певні соціальні позиції і групи а також інші процеси, що пов'язані з розвитком людських спільнот в ході історичного поступу, характеризуються певними закономірностями, притаманними всім без винятку суспільствам. Наголошується, що без поділу суспільства на соціальні групи, без

їх ієрархізації, без провідної верстви тощо не можна уявити жодне суспільство - від первіснообщинного до сучасного. Соціальна структура будь-якого суспільства на певній стадії його розвитку є практично однаковою за своїми структурними елементами. Так, в первіснообщинному чи індустріальному суспільствах існують характерні тільки для кожного з них механізми розшарування на соціальні групи. І це при тому, що певні епохи в своєму розвитку окремі суспільства можуть проходити в дуже різні історичні проміжки часу. Звичайно, така подібність має свою межу, оскільки соціальна структура суспільства, як і всі процеси в ньому, є проявом активної діяльності людей, їх інтересів, уподобань, переконань, зрештою, культури, яка, в свою чергу, містить у собі відбиток їх історії, етнічних рис тощо.

В дослідженні підкреслюється, що зародження соціальних станів відбувається на ґрунті привілеїв, які надавалися знаті та іншим верствам населення. Тому найголовніше заняття в такому суспільстві - перебувати на службі у князя та його держави. Соціальне просування в ньому залежало від просування по шаблях службової ієрархії. Найбільшими привілеями володіли ті, хто обіймав найвищі посади в ієрархії князівського та державного управління. Саме цю категорію людей варто вважати провідним соціальним станом давньоруського суспільства. Зосереджуючи в своїх руках важелі державного й господарського управління, розпоряджаючись значними матеріальними та людськими ресурсами, вона була покликана, і мала для цього відповідні можливості, боронити землі від нападу ворогів, зміцнювати державу, розширювати її територію, розвивати культуру - писемність, освіту тощо.

Поділ суспільства на стани відповідно до обов'язків і привілеїв, тобто станове розшарування (в російській мові воно історично утвердилося як "сословное деление", що семантично також досить точно вказує на характер такого поділу), було притаманним не тільки давньоруському суспільству. Ті ж самі критерії соціального розшарування були характерними і для західноєвропейських суспільств в добу їх відповідного суспільного розвитку, тобто тоді, коли в господарстві натомість мисливства і скотарства панівним стає землеробство, а в соціальному відношенні більшість населення, що складалося із мисливців і скотарів, стає землеробами.

Так, з часом, формується нова соціальна верства - землевласники, - статус якої вже не такою мірою, як у попередню добу, визначається службою князівській владі. Менш прозорим стає й соціальне розшарування в цілому, оскільки його підвалину, поруч з привілеями за службу владі, починає складати право володіти землею. Остання, в свою чергу, починає інколи давати її власнику більше переваг і привілеїв, ніж служба князеві та державі. Ця доба в історичному розвитку давньоруського суспільства характеризується процесами зародження приватної власності та її конституювання в окремий соціальний інститут. Хоч провідною верствою суспільства ще залишається князь, його дружина та вище духовенство, вона з часом втрачає свої визначальні позиції в організації соціального порядку та формуванні соціальної структури суспільства. Натомість набирає сили верства землевласників, яка починає дедалі більше впливати на державний устрій та обіймати в ньому високі посади. Цьому сприяють і зміни

в господарському житті, зв'язані з зародженням товарного виробництва.

З розвитком рільництва і хліборобства, коли земля стає економічною вартістю, вона закріплюється за панівною верствою і переходить у її власність. Більше того, власність на землю також починає бути підвалиною соціального розшарування в суспільстві, тим часом як у попередню добу цю роль відігравали лише привілеї та обов'язки перед князем. В нову ж історичну добу вже не тільки служба при князеві чи державна посада визначають становище особи або суспільної верстви, але й право володіння землею. Власники землі в процесі історичної еволюції суспільства перетворюються на провідну верству суспільства. Вони визначають державний устрій, впливають на прийняття важливих рішень, що стосуються різних аспектів політичного і господарського життя, самі займають вищі щаблі державного управління. Однак найважливішою характерною рисою в розвитку соціальної структури українського суспільства тієї доби було те, що поруч зі становими критеріями його розшарування (відповідно до привілеїв) набирають чинності економічні, тобто класові.

На підставі аналізу історичних соціальних процесів розглядається суспільний розвиток російського суспільства та аналізуються ті відмінності в організації його соціального порядку, які зародилися в попередню добу та поглибилися в наступній історії. Мова йде насамперед про ті обставини соціальної історії російського суспільства, які спричинили відмінності в процесах становлення інституту влади та його організаційного втілення - держави і консервації цієї ролі в наступному соціальному розвитку. Внаслідок цього станова соціальна структура, тобто "державний

розподіл" суспільства на соціальні групи, що зародився після розпаду родової общини, зберігався на протязі багатьох віків і майже до кінця XIX століття.

В цілому соціальний розвиток в українському суспільстві за кілька десятиліть після визвольної війни з Польщею пройшов шлях від простих і навіть архаїчних форм - майже до того рівня зрілості, який був притаманний в ту добу країнам Західної Європи. Зародження цих процесів відбувалося значною мірою завдяки вільному займанню земель, що стало можливим після визвольної війни з Польщею. Протягом кількох десятиліть відбулася еволюція в соціальному розшаруванні від станових привілеїв за службу в козацькому війську - до економічних, ґрунтом яких була власність на землю. Ці обставини сприяли формуванню соціальних верств суспільства, що поділялися також за економічними ознаками. Відбулося також становлення провідної верстви суспільства, яка складалася переважно з козацького стану та яка тримала в своїх руках важелі державного управління і, на цій підставі, заволоділа значною долею власності на землю. Провідна верства суспільства, яка володіла тільки політичною владою, починає зосереджувати в своїх руках і важелі економічного управління. Ці обставини сприяли конституюванню власності до статусу соціального інституту.

Натомість володіння землею (переважно на правах розпорядження) російським дворянином не давало йому політичних прав, а за умов панування натурального господарства і недостатнього розвитку торгівлі, не приносило значного прибутку. Тому вища верства російського суспільства не розглядала землю як економічну цінність. Для неї більш вигідним і прибутковим

заняттям була державна служба. Підвалини могутності й багатства вищих верств суспільства як у Європі, так і в Україні на той час складало землеволодіння, що спонукало власників землі розвивати на ній виробництво, вдосконалювати знаряддя праці, дбати про агрокультуру тощо. Все це було поза інтересами російського поміщика. Недбале ставлення до господарства було традицією російського дворянства, тому й земля не набувала економічної вартості, а ціна поміщицького маєтку визначилася кількістю кріпаків (душ). Не змогло російське дворянство перебудуватися навіть після того, як у ХІХ ст. воно стає незалежним від держави і повноправним власником землі, тобто тоді, коли вперше в російській історії з'являються умови для формування соціальної верстви подібної до західноєвропейської земельної аристократії.

В добу, коли молода українська шляхта дедалі більше зміцнює свої позиції в суспільстві та провідне становище в державі, господарстві й культурі, російське дворянство стає повністю залежним від держави суспільним станом. В середині ХУІІІ ст. російський уряд остаточно забороняє як селянству, так і дворянам вільний перехід із одного стану в інший. Така соціальна ієрархія, в якій переважають не економічні, а станові відмінності, не породжувала у її представників бажання заради прибутку розвивати економіку. Відсутністю зазначених рис характеризувалося не тільки дворянство, а й усі залежні від держави соціальні стани. Щодо цього російський народ був єдиним - однаковою мірою підвладним і залежним. Не дивно, що й за соціально-психологічними ознаками всі стани російського суспільства мало різнилися між собою, їх нормативно-ціннісні уподобання також виявляли подібність.

Якщо в європейських країнах суспільному розвитку, що спонукався зрушеннями у продуктивних силах, сприяла провідна соціальна верства, то в Росії дворянство, яке було покликане до цього, навіть перешкоджало державі здійснювати відповідні заходи, які вона впроваджувала повільно, невдало і часто-густо безрезультатно. Прикладом цього може бути реформа 1861 р., розробка якої і втілення в життя відзначалися нерішучістю й половинчатістю саме через опозицію російського дворянства. І справа полягала не в його зловмисності, а насперекор у тому, що, будучи залежним та усунутим від своєї історичної функції, воно за своїм становищем, ідеологією та психологією не було здатним творити політику, приймати конкретні рішення та реалізовувати їх на практиці. Тому на рубежі ХІХ і ХХ століть, коли держава відповідно до своїх законів ліквідує кріпацтво, скасовує становий поділ суспільства і запроваджує нові підстави для соціального розшарування, нездатне до практичних дій, російське дворянство сходить з історичної арени.

Таким був на той час соціальний порядок російського суспільства, підвалиною якого виступала самодержавна влада. Вона, в свою чергу, задавала критерії соціального розшарування та формувала соціальні верстви суспільства. Такого роду організація соціального порядку російського та, з кінця другої половини ХУІІ і початку ХУІІІ століть, українського суспільства залишається чинною в їх наступній історії і лише за деякими незначними відхиленнями збереглася до теперішнього часу.

Так в кінцевому результаті в історії розвитку вітчизняного суспільства не втратили свого відносного значення критерії соціального розшарування, що ґрунтуються переважно на правах та

обов'язках по відношенню до влади, тобто "сословні" або станові, і не набрали чинності економічні. Служба князівській, самодержавній та наступним владним структурам не переставала слугувати підвалиною соціального положення індивідів і груп в суспільстві. Розшарування членів суспільства, їх розподіл на певні соціальні групи та налагодження взаємодії між ними на ґрунті економічних засад, тобто власності, було короточасним та епізодичним в соціальній історії вітчизняного суспільства і не стало закономірним явищем суспільного життя. Саме ці обставини складають окремішність та унікальність соціальної історії вітчизняного суспільства та новітніх процесів налагодження соціального порядку і соціального розшарування на відміну від західноєвропейського суспільного розвитку, в якому вже на протязі століть його соціальний порядок та критерії соціального розшарування зв'язані з інститутами влади та власності.

В заключенні узагальнюються і викладаються підсумки проведеного дослідження та концептуальні напрями і підходи до вивчення ще недостатньо з'ясованих проблем соціальних інститутів та їх трансформації в сучасному суспільстві. Ці проблеми розглядаються через призму здійсненого аналізу соціальних інститутів, налагодження соціального порядку і формування соціальної структури в процесі історичної еволюції інституціональної системи вітчизняного суспільства. На цій підставі формулюється висновок, що аналіз проблем соціальної історії та, зокрема, соціальних інститутів є ужиточним для розвитку соціологічної науки та її методологічного арсеналу дослідження проблем сучасного соціального розвитку.

Основні результати дисертаційного дослідження викладені в наступних друкованих працях (зазначений обсяг належить тільки автору):

I. Монографії:

- 1.1. Світ соціальних відносин в українській культурі (історико-соціологічне дослідження). - Київ: Інтел, 1994. - 145 с. - 8,6 д.а.
- 1.2. Соціальні інститути і соціальна структура в історії українського суспільства. - Київ, 1994. - 172 с. Рук. деп. в ДНТБ України, №1565-УК94, 10.08.94. - 8 д.а.

2. Розділи в колективних монографіях:

- 2.1. Динамика профессиональных планов и ее влияние на межгенерационную трудовую мобильность (разд. 2-3) // Межгенерационная трудовая мобильность. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 174-211. - 2,5 д.а.
- 2.2. Удовлетворенность, мотивация и стимулы трудовой деятельности (разд. 1-3) // Человек в экстремальной производственной ситуации. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 43-72. - 1,7 д.а.
- 2.3. Престиж и привлекательность науки // Путь в науку (социальные аспекты воспроизводства научных кадров). - К.: Наукова думка, 1991. - С. 10-25. - 1 д.а.
- 2.4. Подготовка научной смены // Путь в науку (социальные аспекты воспроизводства научных кадров). - К.: Наукова думка, 1991. - С. 97-112. - 1,2 д.а.

3. Статті:

- 3.1. Перспективи "неперспективної" мови // Філософська і соціологічна думка.- К.,1989.- №5.- С. 23-25. (у співавторстві з Мартинюком І.О.). - 0,2 д.а.
- 3.2. Социальная информация // Социологический справочник. - К.:Политиздат Украины, 1990. - С. 31-32. - 0,1 д.а.
- 3.3. Социальный фактор // Там же. - С. 117-118. - 0,05 д.а.
- 3.4. Социальное явление // Там же. - С. 125-126. - 0,05 д.а.
- 3.5. Социология образования // Там же.-С. 285-286.- 0,1 д.а.
- 3.6. Экономическая социология // Там же.-С. 301-303.- 0,1 д.а.
- 3.7. Социальные гарантии // Там же. - С. 285-286. - 0,05 д.а.
- 3.8. Типы поселения // Там же. - С. 362-363. - 0,1 д.а.
- 3.9. Природа і соціум в процесі історичного розвитку // Екологія людини (матеріали міжнародного теоретичного семінару).- Київ-Луцьк, 1993. - С. 52-57. - 0,4 д.а.
- 3.10. Socialni rozvoj a efektivnost' prace||Odbory a spolocnost.-1987. - № 6.-S. 53-62.(v spolupraci s Doc. E.Krajnakovou,CSc.).- 0,4.
- 3.11. Sexual Life || Encyclopedia of Ukraine. Volume 4. - Toronto Buffalo London, 1993. - S 604-607. - 0,5.
- 3.12. Standart of Living || Encyclopedia of Ukraine. Volume 5.- TorontoBuffalo London, 1993. - S. 6-7. - 0,3.
- 3.13. Der Nationalismus als Gesetzmässigkeit der Entwicklung der postkommunistischer Lander || The Legacy of the Factor of the Transformation Process in Postcommunist Countries of Central Europe. - Prague, 1993. - S. 257-262. - 0,3.
- 3.14. The Transformation of the political Migration into the Economic and Ecological one || Environment and Quality of Life in

Central Europe: Problems of transition (Conference Abstracts).-
Prague, 1994.- S. 160-161.- 0,05.

- 3.15. Die alten und neuen Mythen in der posttotalitären ideologischen
Realität || Neuland Mitteleuropa.-Wien-Torun, 1995.-S.109-117. —
0,4.

Аннотация

Войтович С.А. Социальные институты в процессе дифференциации общества (на материалах социального развития в отечественной истории).

Диссертация в форме рукописи на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.03 - социальная структура, социальные институты и социальные отношения. Институт социологии НАН Украины, Киев, 1996.

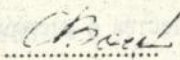
В работе обосновывается теоретическая концепция социальных институтов, описывающая закономерности их становления и объясняющая институциональные аспекты организации социального порядка и формирования социальной структуры общества с учетом особенностей отечественной истории и культуры. Установлено, что в истории развития человеческого общества основой его социального порядка и социальной структуры выступали институт кровного родства, власти и собственности. Их определенная конфигурация и взаимодействие в конкретном обществе образуют его социальный порядок и задают критерии социальной дифференциации.

Vojtovitch S. Social institutions in the proces of Societys differentiation.

Thesis presented for the degree of Doctor of Sociological Sciences in specialized field 22.00.03 Social Structures, Social Institutions and Social relations. Institute of Sociology, National Academie of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1996.

The manuskript of thesis contains the theoretical conception social institutions depicting and explaining the institutional aspects in the making of social order and social structure formation, taking into consideration the native features jf history and culture. It is established that institutions of kinship, power and property are the principlens of Social order in the human Society deweloipment. Their interaction is forming the social order and setting the criteria for its social differentiation in certain society.

Ключові слова: соціальні інститути, соціальний порядок, соціальна історія, соціальна структура, інституціоналізація, диференціація, типизація, озвичаювання, легітимация.

 С.О. Войтович

Подписано к печати Формат 60x84
 Объем условных печатных листов.
 Заказ № Тираж 100 экз. Бесплатно
 размножено ГИЦ Минстата Украины ООП

436885

AB 35.309